

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

З ІСТОРІЇ МІСЦЬ УВ'ЯЗНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ

УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

69057, м. Запоріжжя, вул. Матросова, 26
E-mail: svprzkvs@ukr.net

ЗАПОРІЖЖЯ, 2010

Начальник управління

Державного департаменту України
з питань виконання покарань
у Запорізькій області
генерал-майор внутрішньої служби
Валерій Володимирович Тетерук

Формування кримінально-виконавчої системи Запорізького регіону відбувалося у тісному зв'язку із соціально-економічним розвитком усього півдня України.

Як колись перші каторжники йшли через Олександрівську та Оріхівську в'язниці для розбудови міст-фортець і портів, так і за радянських часів рівні шеренги спецконтингенту курсували з одного промислового об'єкту до іншого.

Зараз ми знаходимося в об'єктивно інших історичних умовах. На щастя, праця засуджених вже не розглядається як обов'язкове джерело державних прибутків, і життя кримінально-виконавчої системи вже не лише безрадісні табірно-трудові будні.

Перед персоналом органів і установ виконання покарань Запорізької області поставлено нові завдання, пов'язані із примноженням соціального капіталу суспільства. Прості форми ресурсної експлуатації місць ув'язнення відживають свій вік.

Майбутнє кримінально-виконавчої системи полягає у розкритті особистого потенціалу кожного засудженого задля його повернення до соціально прийнятного способу життя. Однією з чільних передумов такого повернення, нарівно із загальноосвітнім та професійно-технічним навчанням, є залучення засудженого до кваліфікованої оплачуваної праці.

Це вирішальний фактор для свідомого відновлення засудженого як повноправного члена суспільства. Проте одними лише силами кримінально-виконавчої системи задіяти вказаний фактор на повну потужність неможливо.

Підприємства виправних установ регіону оснащені металообробним, ковальсько-пресовим, зварювальним, деревообробним, швейним обладнанням. Однак ця техніка, у кращому випадку, задіяна на 60%. Біля 3 тисяч засуджених, переважна частка яких мешканці нашого регіону, не забезпечені працею.

Причини окресленої ситуації здебільшого суб'єктивні. Почасту тра-

плються випадки, коли вигідні комерційні пропозиції підприємств виправних установ відхиляються навіть бюджетними організаціями, що, здавалося б, мали розуміти значення суспільно-корисної праці засуджених в загальнодержавній політиці попередження рецидивної злочинності.

Так далі відбуватися не може, адже боротьба зі злочинністю передбачає широкий комплекс заходів із боку усіх, без виключення, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Перебуваючи 22 червня 2010 року у Запоріжжі, Президент України Віктор Федорович Янукович правильно наголосив, що жодна загальнодержавна справа не може бути прерогативою якогось окремого відомства.

Персонал органів і установ виконання покарань Запорізької області вже зараз готовий до об'єднання навколо висловленої нашим Президентом Віктором Януковичем ідеї.

Сьогодні кримінально-виконавча система регіону – це складна мережа поділених за рівнем безпеки та за спеціалізацією установ, що, крім ізоляції злочинців, забезпечують їх ресоціалізацію.

До складу управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Запорізькій області входять два слідчі ізолятори, дві колонії мінімального рівня безпеки (із загальними та із полегшеними умовами тримання), п'ять установ середнього рівня безпеки (три з яких, за старою класифікацією, – колонії суворого режиму), одна виховна колонія (єдина в країні для засуджених дівчат) та виправний центр. Діяльність управління та установ забезпечує майже 3 тисячі осіб з числа атестованих співробітників та державних службовців.

В загальному підсумку управлінню підпорядковано одинадцять установ, в яких на даний час утримується понад 9 тисяч осіб. Крім того, на обліку 31 підрозділу кримінально-виконавчої інспекції регіону перебуває біля 9 тисяч осіб, засуджених до покарань не пов'язаних із позбавленням волі.

Серед осіб, що утримуються у виправних колоніях області, 16% засуджених за навмисне вбивство, 9% – за тяжкі тілесні ушкодження, 28% – за розбій і грабіж, 3% – за згвалтування. Також на плечі нашого персоналу покладено утримання 88 засуджених до довічного позбавлення волі.

Кожного року з установ регіону звільняється біля 3 тисяч осіб, чия подальша поведінка суттєво впливає не лише на криміногенну та санітарно-епідеміологічну обстановку, а подекуди і на загальні показники соціально-економічного розвитку краю.

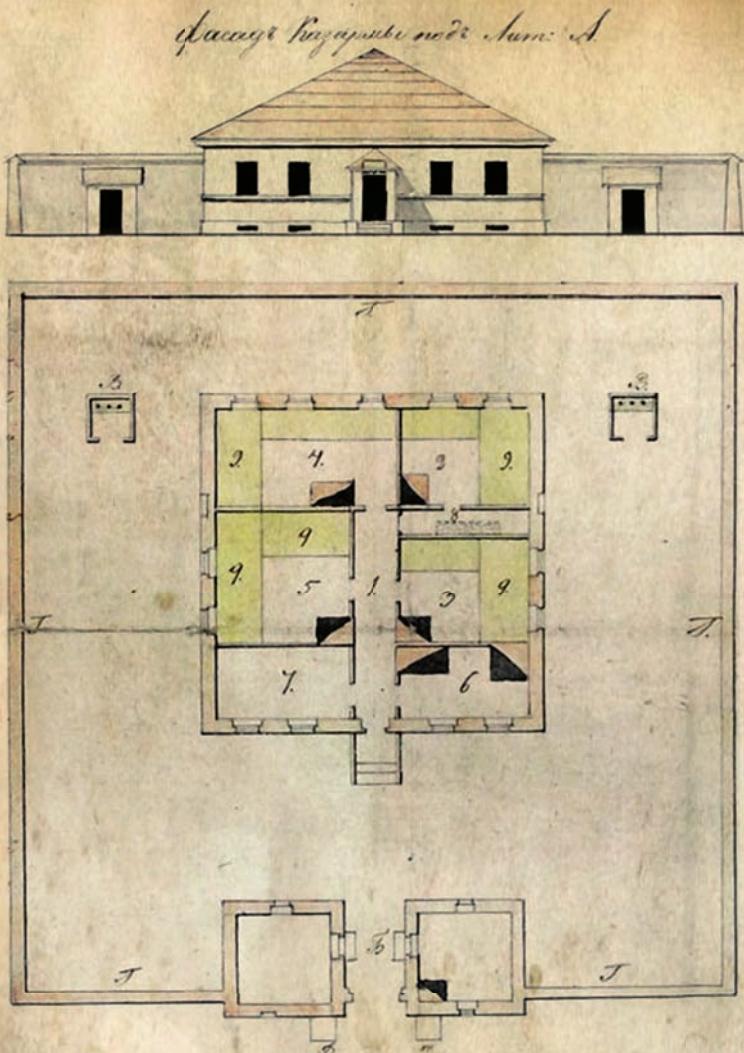
Ми завжди готові до співпраці з усіма, хто ставить за мету зміцнення законності у державі та збереження духовного здоров'я суспільства. Аби познайомитися ближче, пропонуємо вашій увазі цей історичний збірник, де уперше з виважених позицій зображене суперечливе минуле місць ув'язнення регіону.

Запрошуємо всіх небайдужих долучитися через співпрацю до написання нових сторінок історії не лише регіональної кримінально-виконавчої системи, а й Запорізької області в цілому.

З повагою,

Генерал-майор внутрішньої служби

Валерій Тетерук

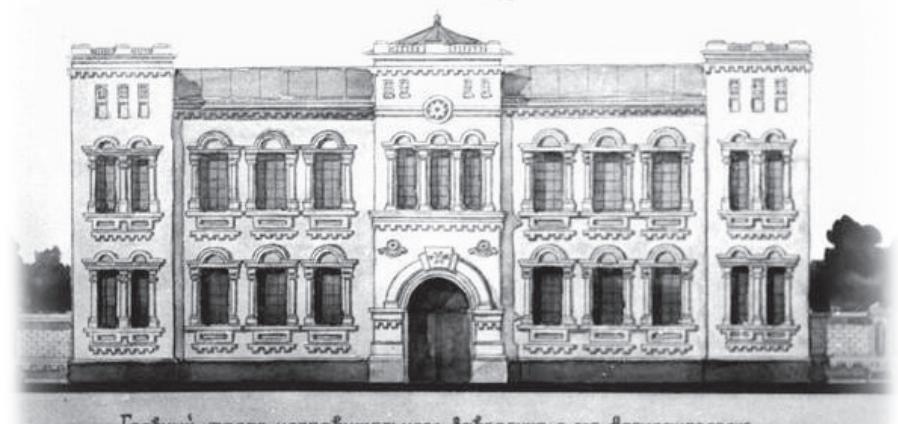
Височайше затверджений у 1811 році план для повітового тюремного замку

Державний архів АР Крим. – Ф.27. – Оп.13. – Спр.254. – Арк.3
(наводиться за фотокопією з архіву Карпенка В.А.)

А – приміщення казарми для арештантів, Б – ворота караульні та комори,
В – відхожі місця, Г – огорожа, Д – будки для чатових
1 – сіни для чатового; 2, 3 – приміщення для арештантів першого розряду;
4, 5 – приміщення для арештантів другого розряду; 6 – кухня;
7 – кімната для хворих; 8 – сходи на горище; 9 - нари

Нагальна історія тюремної справи в Запорізькому регіоні

Кравчук П.П.

Головний фасад исправительного Заведення в гор. Олександровське
Весіння 1855 р.

Наприкінці XVIII століття історія Східної
Європи збагачується соціально-культурним феноменом
Південної України.

Оповиті мереживом російських військових загон, землі
Дикого степу швидко перетворилися на осередок процесів
державної колонізації. Минуле безжально погинуло
звичній для тубільців архаїчний спосіб життя...

Начальна історія тюремної справи в Запорізькому регіоні

Наприкінці XVIII століття історія Східної Європи збагачується соціально-культурним феноменом Південної України.

Оповиті мереживом російських військових залог, землі Дикого степу швидко перетворилися на осердя процесів державної колонізації. Минуле безжально поглинуло зичний спільний архайчний спосіб життя.

Хвиля за хвилю казенні поселення захоплювали все нові общини Запорозьких Вольностей та Ногайського степу. А масова роздача рангових дач обертала мешканців колись вільних земель у кріпацьку залежність.

Експансія Росії у Північному Причорномор'ї вирішила більшість військово-порубіжніх проблем південного краю. Тут знаходять прихист економічні агенти з багатьох європейських країн.

Виникає особливий спосіб життя обивателя Південної України. Його досвід виходить за зичні рамки патримоніальної держави. Соціально-економічний розвиток краю демонструє переваги приватної ініціативи.

Перспективи господарського освоєння нових земель очевидні для Петербургу. Держава докладає чималих зусиль для адміністративного облаштування краю. Передусім цього вимагають фіiscalні інтереси казни.

Центрів міського типу сформовано ще украй мало. Адміністративний апарат змушений розміщуватися по фортецях, шанцях та селищах. І навіть тут його супроводжує головний засіб державного примусу – в'язниці, які нарівно із привileями строкатому населенню визначали хід колонізаційних процесів у південному краї.

Місця ув'язнення завжди були скромним союзником адміністративного апарату у провадженні державної політики. Їх розміряне та планомірне життя перебувало на маргінесі суспільних інтересів. Уважу публіки привертали лише екстраординарні випадки із життям арештантів.

Настав час поновити справедливість та об'єктивно поглянути на роль в'язниці у повсякденному житті суспільства. В даному випадку головна увага буде зосереджена на історії місць ув'язнення, що виникли в процесі державної колонізації Південної України.

Більш конкретно територіальні рамки дослідження визначають кордони сучасної Запорізької області.

Верхня хронологічна межа дослідження сягає періоду Великих реформ, коли з'являються реальні передумови для ревізії усталеної парадигми тюремної справи.

Зміцнюючи позиції Росії у давньому протистоянні із Туреччиною на півдні сучасної України, імператриця Катерина II у 1770 році доручає Сенату зводити нову Дніпровську фортифікаційну лінію¹.

Ця прикордонна лінія мала складатися з сімох фортець – трьох для розміщення гарнізонів у один батальйон (Петровська, Кирилівська, Олександровська) та чотирьох фортець для напівбатальйонів у дві роти (Захар'ївська, Олексіївська, Григорівська, Микитинська)².

В будівництві укріплень Дніпровської лінії разом з інженерними командами було задіяно і зсильнокаторжний контингент. Не дивно, що серед

перших будівель головної Олександровської фортеці значився під 1775 роком острог³, який цілком імовірно, за аналогією з острогом іншої лінійної фортеці⁴, міг зватися «tüремная изба».

У 1774 році за Олександровською фортецею значилося 130 колодників, незначну частину яких складали жінки та діти. Наприкінці 1779 року кількість колодників становила тут 167 осіб, а в 1782 році – 262⁵.

Для порівняння: на будівництві Петровської лінійної фортеці у 1775 році перебувало 350 колодників, у 1779 році їх кількість скоротилася до 62 осіб, а в 1782 році – зросла до 251 особи⁶.

Нерівномірний розподіл зсильнокаторжних по флангових фортецях Дніпровської лінії у перші роки існування тої, скоріш за все, пояснювався дефіцитом дешевої робочої сили. Подальше збалансування частки колодників слід пов'язувати із наполегливим бажанням представників російської адміністрації завершити розбудову найважливіших фортець лінії як форпостів заселення краю⁷.

Колодники, без перебільшення, ставали піонерами багатолікої державної колонізації, що інтенсивно провадилася у Південній Україні в останній чверті XVIII століття⁸.

Взаємозв'язок державної колонізації із карною політикою уряду змістовно підтверджує відомий епізод з передисторії повітового Олександровська, коли вивільнені від карного переслідування держави «колодники» і «каторжники» у період між 1775 та 1797 роками становили важому частку у прирості народонаселення Олександровського форштадту (згодом – посаду)⁹.

³ Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 г.. – С.210.

⁴ Автор вдячний В. Стойчу за можливість попереднього ознайомлення із краєзнавчими матеріалами, підготовленими на основі фондів Державного архіву Запорізької області.

⁵ Молдавський Р.Л. Зміни в Етнічному складі населення Запорозьких Вольностей за часів будівництва нової Дніпровської лінії укріплень // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2005. – С.126.

⁶ Молдавський Р.Л. История Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770 – 1791 рр.) // Наукові праці Історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С.83.

⁷ Рапорт Азовського губернатора генерал-поручику Черткова – генерал-поручику Суворову // Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Собранны и изданы под редакцией Н.Дубровина. – СПб., 1885. – Т.2 (1778 г.). – С.612-613; Ордер князя Потемкина – генерал-поручику Черткову. 29 сентября 1779 г. № 2829 // Присоединение Крыма к России. – СПб., 1887. – Т.3 (1779 – 1780 гг.). – С.371-372.

⁸ Назовні ця сірома часто не дуже відрізнялася від типових представників Запорожжя: «кросту двух аршин четырех вершков», «брієтся по-запорожску под чуприну», «говорит тихо пространно по-малороссийску» (Описи прикмет колодників. 1789 р., 4 грудня. ЦДІАК України, ф. 1832, оп. 1, спр. 24, арк. 32 і зв.. Матеріали до Каталогу виставок документів Національного архівного фонду України // Архіви України. – 2005. – № 5-6. – С.129).

⁹ Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 г.. – С.210, 442.

Дана категорія першопоселенців осідала на р. Московка, між тогочасним містом і фортецею, утворюючи поселення з невеликих землянок і мазанок – Невінчаний куток. Своєю сумною назвою поселення завдячувало практиці відлучення зсильнокаторжних від «святих тайнств», у тому числі, вінчання¹⁰.

На загал зрозуміло, що історію в'язничної системи Запорізького регіону слід починати із укорінення на землях Війська Запорозького Низового елементів централізованої держави, які було запроваджено через будівництво фортець Дніпровської лінії, зокрема, Олександровської – родонаочальниці міста Запоріжжя.

До цього у Запорозьких Вольностях панувало козацьке звичаєве право, для якого характерними були фізичні розправи – повішання, скалічення, тортури та просте побиття¹¹. Спеціальні місця ув'язнення не були обов'язковим елементом ані самої Січі, ані паланкових центрів. Заарештованих могли тримати у глибоких сиріх ямах або в так званих військових пушкарнях, де часто і проводилися «кваліфіковані» допити обвинувачуваних¹².

Лише після появи на Запорожжі російських військових залог спеціальні тюремні приміщення міцно входять до правового побуту краю.

Наочним символом поступового одержавлення побуту Запорозьких Вольностей стають Олександровська фортеця та утворений при ній форштадт.

Форштадт мав окреме місце ув'язнення¹³, яке функціонувало паралельно із фортечним острогом.

З 1785 року Олександровський форштадт переходить в розряд цивільних поселень і перетворюється на посад. Мешканці Олександровського посаду нарівно із рештою сільських¹⁴ та міських обивателів Новоросійського краю були обтяжені етапною повинністю¹⁵, що протягом багатьох десятиліть викликало нарікання місцевих жителів¹⁶.

¹⁰ Там же. – С.263.

¹¹ Влітку 1770 р. у своєму листі до графа З.Г.Чернишова князь О.О.Прозоровський коротко оцінив правовий побут запорожців: «Закона и учреждения никакого у них нет» (Прозоровский А.А. Журнал генерал-фельдмаршала князя А.А. Прозоровского, 1769 – 1776 // Прозоровский А.А. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского, 1756 – 1776. – М., 2004. – С.351).

¹² Голубецький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734 – 1775 pp.). – Дніпропетровськ, 2004. – С.321 – 324.

¹³ Фоменко В.Г. Дніпровська лінія фортець. – Запоріжжя, 2007. – С.25.

¹⁴ 1787. – Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва поселеннях, директору домоводства підпорядкованих // Козирев В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2006. – С.354; Фонд 300. Херсонська губернська палата державного майна Міністерства державного майна, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії // Державний архів Херсонської області. Анатований реєстр описів: Фонди до 1917 року. – Херсон, 2006. – С.74.

¹⁵ Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 г.. – С.254.

¹⁶ Стойчев В. Тюремная площадь Александровска // Запорожья Січ. – 8 квітня 2008 р. – (№68). – С.4.

У зв'язку із набуттям в 1785 році Олександровським форштадтом статусу посаду не стрічається будь-яких відомостей про зміни у порядку в'язничного тримання в цьому населеному пункті. Так само не маємо інформації стосовно подальшої долі форштадтної в'язниці.

Зі свідчень городничого Норова можна припустити, що до 1806 року в'язні («колодники») трималися в сінях поліції¹⁷. Це було типовим явищем для провінції¹⁸.

Лише в 1806 році, коли Олександровськ став повітовим містом, Катеринославським губернським правлінням було порушенено питання щодо створення у цьому населеному пункті капітальної тюрми. Спочатку для розв'язання проблеми із приміщенням в'язниці планувалося використати так звану кордегардію (приміщення для варти), однак, зваживши на неможливість роздільного тримання у кордегардії здорових та хворих в'язнів, вирішено було винайняти під повітову тюрму великий кам'яний погріб¹⁹.

Проблема із тюремним приміщенням була розв'язана у такий суперечливий спосіб – найняття погребу – через непорозуміння губернських та місцевих органів влади, які не могли дійти згоди щодо джерел фінансування на обладнання тюремних приміщень²⁰.

Відносно скоро необхідні кошти було виділено. Адже Олександровська в'язниця, крім місцевих потреб, мала забезпечити функціонування етапного пункту, через який засуджені відправлялися на каторжні роботи зі зміщенням причорноморських рубежів імперії. У повітовому казначействі видатки на етапне відділення проходили окремими рядками: на ремонт «ножних кандалов», «на зделание железной шейной цепи о двух замках и деревянных колодок» тощо²¹.

У період з 1819 по 1829 роки через Олександровську в'язницю пройшло понад 4600 арештантів, серед яких лише 293 особи відбували покарання за присудом місцевої влади²². Гадаємо, решта арештантів складалася переважно із зсильнокаторжного контингенту, який мав охоронятися повітовою інвалідною командою.

У 1829 році Олександровська інвалідна команда налічувала 113 військовослужбовців²³. Вона конвоювала арештантів у південно-східному напрямі до Оріхова та у північно-західному напрямі до Катеринославу²⁴.

¹⁷ Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 г.. – С.254.

¹⁸ Галаншина Т.Г., Закурдаев И.В., Логинов С.Н. Владимирский централ. – М., 2007. – С.25.

¹⁹ Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 г.. – С.254 – 255.

²⁰ Там же. – С.254.

²¹ Кузьменко Н., Чернолуккий В. Популярные очерки истории Александровска. – Том I: Рождение города (1770-1820). – Запорожье, 1997. – С.118-119.

²² Статистико-экономическое состояние гор. Александровска и уезда по архивным данным 1829 года // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя, 2007. – Т.1. – С.306.

²³ Там же. – С.306.

²⁴ Военно-статистическое обозрение. Екатеринославская губерния. – СПб, 1850. – Т.XI. – Ч.4. – Ведомость об этапных дорогах Екатеринославської губернії. – С.2.

Утримання Олександровської в'язниці здійснювалося за рахунок казни. Обов'язком же місцевої влади було опалення та освітлення тюремних приміщень²⁵.

На січневу третину 1820 року через повітове казначейство для в'язниці було виділено у розрахунку на асигнації 103 крб. 95 к.²⁶. Сукупні річні видатки на утримання даної установи мали б перевищувати 300 крб. асигнаціями або понад 86 крб. сріблом²⁷.

Капітальна будівля першої Олександровської повітової в'язниці, імовірно, була дерев'яною або глинобитною. Складений в 1837 році статистичний опис Олександровська не називає у місті жодного кам'яного казенного дому²⁸.

Пересильний статус місцевої в'язниці мав дуже шкодити її основній будівлі. Зазвичай пересильні арештанті і зараз варварські ставляться до казенного майна. Навряд чи дерев'яні або глинобитні приміщення могли витримати таке навантаження більш як чверть століття.

За думкою краєзнавця Льва Адельберга, Олександровська повітова в'язниця в 1839 році переїжджає на інше місце у нову кам'яну будівлю в два поверхи²⁹, що і через сімнадцять років здаватиметься найкращою у місті³⁰.

З ряду причин сумнівним вдається твердження Олександровської міської управи від 1904 року, що основна будівля кам'яного тюремного замку була споруджена «приблизительно в 1825 году и никак не позже»³¹. З початку ХХ століття городянам вже важко було розгледіти початкову історію міста та тюремної справи в ньому.

Тож пристанемо до думки Адельберга і будемо вважати точкою відліку історії нової Олександровської повітової в'язниці 1839 рік.

У другій чверті XIX століття внутрішній лад типової двоповерхової в'язниці виглядав наступним чином.

На першому поверсі знаходилися окремі приміщення для карних злочинців та арештантів «по легким преступлениям». Дані приміщення проглядалися із коридору, в який виходила і обладнана на першому поверсі караульня. На другому поверсі знаходилося три приміщення, одне з яких призначалося для тримання жінок, а два інших мали забезпечити роздільне тримання хворих жінок та чоловіків³².

²⁵ Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярные очерки истории Александровска. – С.129.

²⁶ Там же. – С.147.

²⁷ Город Александровск в 1837 году // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя, 2007. – Т.1. – С.318; Фишер К.И. Записки сенатора. – М., 2008. – С.135.

²⁸ Город Александровск в 1837 году. – С.314.

²⁹ Рукописні замітки Адельберга з цього приводу зберігаються у Запорізькій обласній універсальній науковій бібліотеці. Автор вдячний В.Стойчеву за можливість ознайомитися із фотокопією цих заміток.

³⁰ Афанасьев-Чубинский А. Поездка в Южную Россию. Часть I. Очерки Днепра. – СПб., 1861. – С.150; Афанасьев-Чубинский О. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154.

³¹ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.24. – Оп.1. – Спр.989. – Арк.114 а.

³² Чертежи и рисунки, принадлежащие к 1-му Полному собранию законов. – СПб., 1843. – С.56.

У випадку Олександровської в'язниці слід зважити і на функціонування етапного пункту, який вимагав обладнання у тюремному замку окремого відділення.

З 1851 року у господарському забезпеченні повітових в'язниць зростає роль місцевих відділень Товариства піклування про тюреми³³. Згідно схваленого урядом статуту Товариства, до складу його повітових відділень за посадою входили: повітовий предводитель дворянства (головуючий директор), повітовий лікар, благочинний церков, голова повітової земської управи, справник тощо³⁴.

У різний час Олександровське повітове відділення очолювали великий землевласник Петро Ананійович Струков³⁵, син «залізного» міністра фінансів Олександр Єгорович Канкрін³⁶, гвардій поручик Олексій Миколайович Наковальнін³⁷, сановник та відомий меценат Іван Вікторович Канкрін³⁸, малоросійський дворянин Валеріан Семенович Миргородський³⁹.

Члени Товариства піклування про тюреми підлягали височайшому нагородженню в особливому порядку⁴⁰. З огляду на це, місцевою владою ретельно документувалися особисті досягнення кожного з благодійників.

Виборним скарбником Олександровського відділення Товариства піклування про тюреми тривалий час був купець другої гільдії Павло Захарін. На цій посаді Захарін продемонстрував незвичний для Миколаївської Росії потяг до економії коштів на казенні нужди⁴¹. У 1851 році він зекономив велику суму, здійснивши постачання продовольства для арештантів «хозяйственным способом». У 1857 році ним було виконано кошторис на речове забезпечення арештантів із залишком 44% або 1248 карбованців. Значні кошти було зекономлено оригінальним купцем і при ремонті тюремного замку в 1866 році.

Загальний рівень організації тюремної справи в Олександровську засвідчив у 1867 році візит Катеринославського губернатора В.Д. Дуніна-

³³ Галкина Н.И. Институт тюремного попечительства в Российской империи и его особенности на Кубани: Автограф диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Краснодар, 2009.

³⁴ Устав о содержащихся под стражею, по продолжению 1906 года. Со всеми узаконениями и распоряжениями правительства по тюремной части, последовавшими по 1 января 1909 года / Составил по официальным данным А.Н. Рябчиков. – СПб., 1909. – С.103.

³⁵ Стойчев В. Графина Канкріна Вера Петровна – попечительница детей // МИГ. – 17 апреля 2008 года. – С.58.

³⁶ Стойчев В. Граф Александр Канкрин // МИГ. – 13 марта 2008 года. – С.54.

³⁷ 60-е гг. XIX в. Характеристика мировых посередников Александровского уезда Екатеринославской губернии // Карагодин А.И. История Запорожского края: 1770-1917 (документы и материалы). – Запорожье, 2002. – С.194.

³⁸ Стойчев В. Предводитель дворянства и меценат – Иван Вікторович Канкрін // МИГ. – 27 марта 2008 года. – С.58.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Устав о содержащихся под стражею, по продолжению 1906 года. – С.109-110.

⁴¹ Інформація В. Стойчева на основі фондів ДАЗО.

Борковського. Губернатор відзначив старанність наглядача тюремного замку колежського секретаря Павловського та офіційно оголосив йому подяку⁴².

Перша половина XIX століття не без користі пройшла для тюремної справи і в іншому адміністративному центрі сучасного Запорізького регіону.

Діставши у 1801 році міський статус⁴³, Оріхів водночас став одним з перших повітових міст Таврійської губернії. Від його належного адміністративного облаштування певною мірою залежав успіх внутрішньої колонізації Північного Приазов'я.

З 1803 по 1842 роки Оріхів був центром Мелітопольського повіту⁴⁴. Через це його іноді називали Мелітополем⁴⁵.

Серед перших адміністративно-судових установ у місті почали діяти повітовий та нижній земський суди, казначейство, поштова експедиція, духовне управління⁴⁶.

Подібно до Олександрівська слід припустити, що будівля першої Оріхівської повітової в'язниці була дерев'яною або глинобитною.

В установі тримався різноманітний контингент.

В Описі справ Таврійського історичного архіву знаходимо, що у 1821 році Мелітопольський повітовий суд ухвалив рішення «въздержать в Ореховской тюрьме на хлебе и на воде две недели» двох мешканців селища Миколаївка. Вони побилися у храмі «во время службы страстей Христовых»⁴⁷.

Безчинство у храмі лише малий епізод з багатої історії релігійних пошуків нових жителів південного краю. Були і безуспішні намагання «завести секти кастраторів»⁴⁸, і викриття «секты прыгунов» тощо⁴⁹.

Прихильники численних ересей та церковні злочинці нарівно із загальнокримінальним елементом справно поповнювали місця ув'язнення Південної України. В цьому смислі Оріхів був стандартним повітовим містом.

На складі арештантів також позначався поліетнічний характер колонізації краю. За свідченням О.В. Коновалової, меноніти найчастіше потрапляли до в'язниці за нанесення тілесних ушкоджень, неповернення боргів, самовільний перехід до інших колоній. Переселенці з південних земель Німеччини зазвичай просто втікали з колоній, виявляли «нерадение и леность в хозяйстве» та

непокору начальству. Болгари, крім втеч, були помічені у бійках, грабежах і навіть в чаклунстві⁵⁰.

Місця ув'язнення південного краю стали для багатьох переселенців своєрідною школою лояльності до нової батьківщини.

Оріхівська в'язниця знаходилася на одному з кінців тракту «от Берислава до Орехова»⁵¹. Вона бачила арештантів різних станів, національностей та віросповідань.

Нескінчений потік пересильних вимагав особливої міцності стін тюрми.

Питання щодо будівництва у місті кам'яної споруди тюремного замку було порушено біля 1818 року⁵². В'язницю планувалося збудувати за проектом, ухваленим для повітових тюремних замків ще у 1811 році⁵³.

За цим проектом основна будівля тюремного замку була одноповерхова і складалася із коридору («сеней, где быть часовому»), двох покоїв з металевими гратами для злочинців 1-го розряду і двох покоїв без металевих грат для злочинців 2-го розряду, кухні та кімнати для хворих. Для «преступников и преступниц» передбачалося роздільне тримання. Усі покої обладнувалися вентиляцією у вигляді вмонтованих в стелю дерев'яних труб⁵⁴.

Будівництво нової замкової будівлі Оріхівської в'язниці відбулося у 1823-1824 роках⁵⁵.

Підряд на будівництво виконав Катеринославський купець другої гільдії Тимофій Іванов⁵⁶. Попри вчасно здану роботу, купець не отримав належного розрахунку. Лише після «височайшого» втручання Іванову відшкодували у 1832 році необхідну суму⁵⁷.

Появі тюремного замку в Оріхові передував Циркуляру Департаменту державного господарства і публічних будівель Міністерства внутрішніх справ від 1823 року⁵⁸. Цей керівний документ зобов'язував губернські правління впорядкувати розміщення адміністративно-судових установ у повітових центрах, «дабы посредством сего достигнуть двойной цели: и постройки

⁴² Стойчев В. Тюремная площадь Александровска. – С.4.

⁴³ Курочкина Т.А. «Серед Таврійських степів зелені Оріхів». – Запоріжжя, 2006. – С.9.

⁴⁴ Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип.2. – Запоріжжя, 2006. – С.176.

⁴⁵ Там же. – С.176.

⁴⁶ Курочкина Т.А. Вказана праця. – С.9.

⁴⁷ Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891 г.. – Т.12. – С.108.

⁴⁸ Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // ИТУАК. – 1890 г.. – Т.10. – С.133.

⁴⁹ Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // ИТУАК. – 1892 г.. – Т.16. – С.108-109.

⁵⁰ Автору пощастило ознайомитися лише із електронним варіантом грунтовного дослідження О.В. Коновалової «Колонисты Юга России в конфликте с законом (1800 – 1818 гг.)». За електронним каталогом періодичних наукових видань Національної бібліотеки ім. Вернадського можна встановити, що дана праця була опублікована у збірнику наукових праць Дніпропетровського національного університету «Питання німецької історії» (2007 р.).

⁵¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – СПб., 1849. – Т.ХI. – Ч.2. – Сведения специальные. – С.33 – 34.

⁵² Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). - Ф.27. - Оп.13. - Спр.254. – Арк.3.

⁵³ Там же. – Арк.3.

⁵⁴ Там же. – Арк.3.

⁵⁵ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.34. – Арк.440.

⁵⁶ Там же. – Арк.440.

⁵⁷ Там же. – Арк.441.

⁵⁸ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.104. – Арк.7, 7 зв..

каменных присутственных мест в уездах, и основание надежнейших помещений для заключения арестантов»⁵⁹.

Оріхів вдало вирішив ці завдання на основі проектної документації 1811 року. Хоча загалом у державі з 1821 року з'являються альтернативні правила будівництва повітових установ, зокрема, місць ув'язнення.

Після вдалої апробації у Харкові та Нижньому Новгороді нового проекту будівництва тюремних замків архітектора Шарлеманя-Боде⁶⁰, «на сих же самих основаниях» 25 квітня 1821 року ухвалюється записка міністра внутрішніх справ «Про планування повітових тюремних будівель»⁶¹. У записці містилася витіювана настанова «предпринимати постройку тюрем камених там, где можно к сему иметь удобность, и деревянных на каменном фундаменте и с железными крышами в тех уездных городах, в коих деревянное строение, по дешевизне леса, или по недостатку материалов, для каменного строения нужных, должно быть предпочтено»⁶².

У продовження лінії на уніфікацію архітектури адміністративно-судових установ, 22 липня 1822 року затверджуються два типові проекти для будівництва службових місць та в'язниці у повітових центрах. Перший проект був розрахований на функціонування всіх установ в одній будівлі⁶³. За другим проектом в'язниця мала розміщуватися в «особом строении»⁶⁴.

Проекти 1822 року стануть складовою частиною вже згаданого Циркуляру Департаменту державного господарства і публічних будівель МВС⁶⁵.

За проектом, що передбачав розміщення в'язниці в «особом строении», вочевидь, було збудовано кам'яну будівлю Олександрівської в'язниці.

Олександрівський та Оріхівський тюремні замки стали свідками перетворення дворянської монархії у бюрократичну імперію. Усюди впроваджувалися єдині зразки діловодства, поступово складалися «некоторые правила для составления смет и планов»⁶⁶.

Крім архітектурних особливостей, уніфікація тюремної справи позначилася і на адміністративних питаннях. У 1831 році Міністерством внутрішніх справ розсилається єдина Інструкція наглядачу губернського тюремного замку, яка в однаковій мірі стосувалася й наглядачів повітових в'язниць⁶⁷.

⁵⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗИ). – 1830. – Т.ХХХVIII. – №29.342. – С.809 – 810.

⁶⁰ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 2008. – С.94.

⁶¹ ПСЗРИ. – 1830. – Т.ХХХVII. – №28.617. – С.699.

⁶² Там же. – С.700.

⁶³ Чертежи и рисунки, принадлежащие к 1-му Полному собранию законов. – С.55.

⁶⁴ Там же. – С.56.

⁶⁵ ПСЗРИ. – 1830. – Т.ХХХVIII. – №29.342. – С.809.

⁶⁶ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.104. – Арк.7

⁶⁷ Інструкция Смотрителю губернского тюремного замка // Устав о содержащихся под стражею, по продолжению 1906 года. – Приложения. – С.46.

Останнім дозволялося виконувати Інструкцію з урахуванням місцевих особливостей: «сколько местные обстоятельства и способы то дозволяют»⁶⁸.

Наріжним каменем Інструкції став принцип єдиноосібної влади наглядача тюремного замку. «Смотритель есть полный хозяин тюремного замка и блюститель в оном внутреннего порядка, за который строго ответствует»⁶⁹, - ці рядки закріпили усталений лад речей і визначили усі невдачі в подальших спробах реформування тюремної справи. Інструкція була чинною до 1915 року.

Не менш важливою подією в історії уніфікації тюремної справи стало і видання в 1832 році «Уставов о содержании под стражей и о ссыльных»⁷⁰.

Ця пам'ятка увійшла до XIV тому першого видання Зводу законів Російської імперії, що мав на меті систематизувати діючі у різних сферах державного життя норми законодавства за принципом розподілу прав та обов'язків, виникаючих «из союза верховной власти и подданства»⁷¹.

Окрема сторінка в історії тюремної справи Запорізького регіону належить Бердянську та Мелітополю.

Відкрита у 1830 році Бердянська пристань, зважаючи на свої переваги для каботажної торгівлі, швидко склала небезпечне суперництво «старейшим приютом торговли Азовської, Мариуполю и Таганрогу»⁷².

У 1841 році височайшим рескриптом Бердянську було даровано статус міста. А у 1842 році п'ятитисячний Бердянськ стає центром однойменного повіту⁷³.

Статус повітового міста зумовив велике перетворення по адміністративній частині.

Бердянська влада разом із Таврійським губернським правлінням мали забезпечити умови для функціонування повітових установ, серед яких був і тюремний замок.

В молодих містах Новоросійського краю це питання стояло дуже гостро і часто вирішувалося через оренду приватних приміщень. Так у рапорті Мелітопольської міської поліції від 6 січня 1844 року зазначалося: «В городе Мелитополе казенных гражданских зданий нет, а нанимаются дома под помещение здешних присутственных мест за цену: уездного суда 240 руб., земского суда 220 руб., городской полиции 180 руб., тюремного замка 300 руб. серебром в год»⁷⁴.

⁶⁸ Там же. – С.46.

⁶⁹ Там же. – С.64.

⁷⁰ Верхоланцева Т.Ю. Свод законов Российской империи: история создания, структура, издания // Библиотековедение. – 2009. - № 2. – С.39.

⁷¹ Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. – СПб., 1845. – С.42.

⁷² Надеждин Н. Геродотова Скифия, объяснение через сличение с местностями // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1. – С. 67.

⁷³ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков М. Бердянськ. Погляд через століття. – Запоріжжя, 2007. – С.9, 11 – 12.

⁷⁴ Крылов Н. Очерки по истории города Мелитополя. 1814 – 1917 гг. – Запорожье, 2008. – С.22.

У Бердянську державні установи так само тривалий час винаймали приміщення у приватних осіб. Навіть особовий склад інвалідної команди був розподілений певний час по квартирах обивателів. Фактично на утриманні мешканців міста перебувало понад півтори сотні військовослужбовців інвалідної команди⁷⁵.

Непростий характер квартиронаймачів підкреслює випадок, занотований у «Записках до відома» керуючого III Відділенням царської канцелярії Леонтія Дубельта: «Полковник Баассель донес, что начальник Бердянской инвалидной команды, подпоручик Цац, во время учения ударил в лицо рядового Маковкина, который за то ударил его штыком в бок, однако не ранил и от дальнейшего покушения удержан другими солдатами»⁷⁶.

Подібних інцидентів вистачало, адже комплектація інвалідних команд провадилася за рахунок морально й фізично непридатних у стрійовому відношенні військовослужбовців.

Траплялися трагікомічні випадки.

Рядовий інвалідної команди Максим Тананьїн, «стоя на часах в тюрьме и не разбудивши на смену себе другого солдата, вишел на двор, а через то неумышленно упустил содержащегося там беглого рекрута»⁷⁷. З цього приводу Сенат, вчинивши суворий розгляд, ухвалив 25 травня 1798 року відповідний указ. Однак рядовий Тананьїн не став чекати завершення справи і помер «75-ти лет от роду»⁷⁸.

Зауважимо, що Бердянська та Мелітопольська інвалідні команди були сформовані лише у 1847 році⁷⁹. Проте наврядчі правила їх комплектації вигідно відрізнялася від усталених наприкінці XVIII століття.

Порядок охорони інвалідами в'язниць потребує детальнішого дослідження. Тим більше, що ухвалене в 1811 році Положення для внутрішньої сторожі⁸⁰, яким керувалися начальники повітових інвалідних команд, прямо не передбачало охорони тюрем.

Діяльність бердянських місць ув'язнення наприкінці першої половини – у третій чверті XIX століття майже не відома. Приміщення, які винаймалися для в'язниці, не встановлено.

⁷⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – Сведения специальные. – С.31.

⁷⁶ Дубельт Л.В. Записки для сведения, 1849 г. // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв.: Альманах. – М., 2005. – [Т. XIV]. – С.172.

⁷⁷ Император Павел Петрович. Указы, распоряжения и резолюции императора Павла // Русская Старина. – 1873. – Т.VII. – С.509. (Збереглася Резолюція Павла I до сенатського указу: «Предположенное суждение о помянутом рядовом, за смертью его, оставить, а губернскому начальству подтвердить, чтобы впредь подобных ему, Тананину, престарелых не определять стражами к колодникам, но назначать, по рассмотрению, к другим должностям»).

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.). – Бердянськ – Таганрог, 2007. – С.345.

⁸⁰ ГІСЗРИ. – 1830. – Т.XXXI. – №24.704. – С.783-802.

Стан тюремної справи у цей час окреслює лише невелика згадка від 1849 року про бердянський «острог» та потребу його «значительных исправлений»⁸¹. Втім, дане зауваження стосувалося і «городских тюрем» в Оріхові та Мелітополі⁸².

Занедбаність тюремної частини великою мірою гальмувала запровадження на теренах Таврійської губернії прогресивних елементів кримінальної юстиції. У 1846 році, зваживши на відсутність в губернії робітних домів та через нестачу місць у тюрмах, Таврійська палата карного суду фактично відхилила пропозицію Міністерства юстиції щодо заміни окремим категоріям осіб тілесних покарань на арешт⁸³.

Хоча не можна сказати, що губернська влада не розуміла суті накопичених проблем.

Незадовільні умови тримання ув'язнених в орендованих приміщеннях спонукали Таврійське губернське правління організувати в повітових центрах будівництво тюремних замків за типовим проектом. У 1859 році підряд на будівництво в'язниць у Бердянську (на 75 осіб) та Мелітополі (на 100 осіб) узяв одеський купець першої гільдії Ківа Гранов, який гарантував здати об'єкти у 1861 році⁸⁴.

Перебування Гранова під слідством у справі про армійські поставки під час Кримської кампанії стало на заваді успішної реалізації проекту⁸⁵. Справа Гранова розглядалася військовим судом у Києві⁸⁶. Сам він був жорстко обмежений у можливості пересування. Департамент поліції поширив лист із забороною видачі паспортів купцям, «прикосновенным к делу о злоупотреблениях в Крымской армии»⁸⁷. Зрештою, адміністративно-поліцейський тиск спричинив банкрутство Гранова⁸⁸. До Таврійського губернського правління тривалий час надходили клопотання про задоволення боргових зобов'язань купця шляхом продажу його майна⁸⁹.

Зі зрозумілих причин умови тримання в'язнів у повітовому Бердянську не покращилися. У 1863 році один із бердянських кореспондентів «Одеського

⁸¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – Сведения специальные. – С.34.

⁸² Там же. – С.34.

⁸³ Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // ИТУАК. – 1892 г.. – Т.15. – С.102 - 103.

⁸⁴ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.1215. – Арк.44, 237.

⁸⁵ Карпенко В.А. Пенитенциарное дело в Азовской Пальмире: Бердянский тюремный замок (1885 – 1919 гг.) // Актуальні аспекти регіонального управління: матеріали наукової конференції. – Бердянськ, 2009. – Ч.1. – С.86-87.

⁸⁶ Там же. – С.86.

⁸⁷ У приватному електронному архіві в'ятського краєзнавця О.Л. Рашковського зберігається відповідно посилання на Державний архів Кіровської області (Російська Федерація): ГАКО, ф.582, оп.138, д.25, л.3.

⁸⁸ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.1215. – Арк.586, 653.

⁸⁹ Там же. – Арк.429, 1181.

Віснику» зауважив: «Между прочим, гг. главный начальник края и губернатор нашли у нас в запущенном положении острог и больницу»⁹⁰.

Багато проблем стримувало розвиток тюремної справи і в Мелітополі. Цей повітовий центр постав із селища Новоолександровка у 1842 році.

Для колишнього казенного селища, яке з легкої руки керманича Новоросійського краю М.С. Воронцова перетворилося на повітове місто⁹¹, завдання із належного розміщення нових адміністративно-судових установ виявилося непростим.

Сюди мали переїхати повітові службові місця із Оріхова. Водночас Оріхівська в'язниця залишалася важливим пересильним пунктом⁹². Тож повітова влада мусила на новому місці розпочинати тюремну справу практично з нуля.

З 1844 по 1856 рік видатки на оренду приміщень для Мелітопольської повітової в'язниці зросли із 300 до 1000 рублів на рік⁹³.

У 1850-х роках через в'язницю проходило щороку в середньому 200 арештантів⁹⁴.

Особовий склад Мелітопольської інвалідної команди перевищував 200 військовослужбовців. Через нестачу казенних будівель усі вони селилися на приватних квартирах⁹⁵.

Підсумовуючи начальний період розвитку кримінально-виконавчої системи Запорізького регіону, треба відзначити залежність усіх перетворень в тюремній справі від системи завдань губернської влади. Саме через губернські правління, в даному випадку Катеринославське і Таврійське, вирішувалися до кінця 70-х років XIX століття основні питання життєдіяльності місця в'язнення. Як приклад, будівництво тюремних замків в Оріхові та Олександровську або оренда приміщень для в'язниці у Мелітополі та Бердянську.

Вирішення губернською владою цих та інших завдань мало на увазі забезпечення корінного державного інтересу в Південній Україні, чим вважалося остаточне військове та соціально-економічне опанування краю⁹⁶.

Суперники імперії мали наочно впевнитись у її праві на провадження активної зовнішньої політики на півдні Європи.

⁹⁰ «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.). – С.77.

⁹¹ Крілов Н. Вказана праця. – С.20.

⁹² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – Сведения специальные. – С.34.

⁹³ Крілов Н. Вказана праця. – С.22-23, 31.

⁹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – Сведения специальные. – С.31-32.

⁹⁵ Там же. – С.31

⁹⁶ Деякі дослідники справедливо вказують, що для російської влади не менш важливим був політико-ідеологічний контекст освоєння Північного Причорномор'я. Див.: Сень Д. Воображаемая география в дискурсе империй: из истории «руссификации» Причерноморья в конце XVIII века // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. - №7. – С.345-362.

З'являються нові та скасовуються старі фортифікаційні споруди, пожвавлюється господарське життя, засновуються нові міста. І всюди, як кисень, необхідна мобільна та дешева робоча сила.

Ще малорозвинена мережа місць ув'язнення Південної України пропускає через себе тисячі арештантів. Вони в однаковій мірі потрібні на зведенні Севастопольських і демонтажі Кінбурнських укріплень⁹⁷, будівництві Херсонського арсеналу і переоблаштуванні Миколаївського ретраншементу в Очакові⁹⁸.

Військово-морське відомство активно залишає в'язнів «к производству встречающихся в тамошних Портах робот»⁹⁹. З цією метою у підпорядкованні Чорноморського флоту сформовано Миколаївську та Севастопольську арештантські роти¹⁰⁰.

Дивно, але ці очевидні факти з історії розвитку державного господарства на півдні України ще не дістали належного висвітлення у новітній історіографії, що важко пояснити з позиції наявної джерельної бази. Цей закид стосується і поважної дослідниці Л. Левченко, яка оминула у своїй спеціальній праці питання працевикористання арештантів для потреб військово-морського відомства¹⁰¹, обмежившись у контексті дешевої робочої сили згадкою про адміралтейських поселян¹⁰².

Утім, перевагами працевикористання в'язнів не гребувала і цивільна міська влада. Градоначальник Одеси О.І. Левшин зі знанням справи зауважував: «Арестантская рота приносит великую пользу городу и служит к большим сбережениям сумм»¹⁰³. Не менш сквальні відгуки слід було очікувати і від влади Ізмаїлу¹⁰⁴ та Катеринославу¹⁰⁵, Керчі¹⁰⁶ та Сімферополя¹⁰⁷,

⁹⁷ Ленченко В. Рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII-XVIII століття // Український археографічний щорічник. – 2006. – Вип. 11. – С.201.

⁹⁸ Там же. – С.210.

⁹⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. – 1833. – Т. VII. – №5735. – С.827.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Левченко Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: історія створення та засади функціонування // Регіональна історія України. – 2008. – Вип.2. – С.161 – 182.

¹⁰² Там же. – С.164, 179.

¹⁰³ Письма Алексея Ираклиевича Левшина к князю М.С. Воронцову (1828-1846) // Архив князя Воронцова. Бумаги фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. – Кн.39. – М., 1893. – С.27; у листі від 18.04.1832 р. О.І. Левшин розвиває свою думку: «Арестантская рота приносит мне величайшую пользу. Я ими доволен, и они довольны; ибо побеги прекратились, и люди сии веселятся: у них своя музыка, забавляющая по Воскресеньям народ, свои певчие, а во время праздников свои качели. Я их вывел из острога, и они живут в казарме своей, как солдаты. Ротного командаира Бог мне дал прекрасного человека и хозяина; рота его имеет свои огороды, свое хозяйство. Рота сия будет в роде ремесленного училища: в ней есть разные мастера, которые формируют своих товарищей в плотники, столяры, каменщики, печники и пр.» (Там же. – С.52).

¹⁰⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. – 1831. – Т. V. Отделение первое. - №3786. – С.704.

¹⁰⁵ Достоєвский А.М. Воспоминания. – Л., 1930. – С.279-281.

¹⁰⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – С.215.

¹⁰⁷ Фонд 38. Попечительство над Сімферопольською городською арестантською ротою Таврійского губернського попечительського комітета о тюрьмах, г. Сімферополь

Таганрогу¹⁰⁸ та Херсону¹⁰⁹, де було сформовано аналогічні підрозділи цивільного відомства.

Певною мірою попит на дешеву робочу силу місцева влада могла задовольнити поліцейськими заходами, ув'язнюючи до арештантських рот волоцюг¹¹⁰ або неплатників міських зборів¹¹¹. Однак важкі та небезпечні роботи на військово-інженерних об'єктах все-таки чекали на ширший, а головне працездатний, контингент арештантів.

Для його доставки була створена розгалужена інфраструктура, усі складові якої діяли за принципом єдиного механізму.

Комплектувалися партії арештантів губернським начальством, що також мало подбати про їх речове забезпечення і провіант.

Супроводжували партії етапні, кінно-етапні та інвалідні команди, які виступали на тракт за злагодженими графіками і маршрутами руху. Кожна команда діяла на своїй ділянці.

Уздовж етапних трактів на спеціально визначеній дистанції обладнувалися приміщення для ночівлі арештантів, які умовно можна було назвати тюремними. Підтримання цих приміщень в належному стані покладалося на земську владу в особі волосних та сільських старшин, а в межах території Азовського Козачого війська – на Військову канцелярію¹¹².

По прибуттю етапів до повітових міст, городничий перевіряв наявність арештантів за поіменними списками. Лікарім виявлялися нетранспортабельні хворі, що залишалися до відходу наступної після одужання партії. В повітових в'язницях здійснювався поточний ремонт колодок і кайданів.

Цілком очевидними є роль та місце у описаній системі Оріхівської та Олександрівської повітових в'язниць, що лежали на етапному тракті Катеринослав – Олександрівськ – Оріхів – Берислав, пропускаючи через себе робочу силу для потреб Херсонського інженерного округу.

Іпостась Мелітопольської та Бердянської в'язниці дещо інша. Однозначно, вони меншою мірою потерпали від потоку пересильних арештантів, але це зумовило і меншу наполегливість губернської влади у питанні їх облаштування.

Це була периферія тюремної системи. Однак ці установи не менше за Оріхівську та Олександрівську в'язниці прислужилися справі укорінення в Південній Україні державного порядку.

Тільки через опертя на цей засіб примусу місцева влада могла змусити строкате населення засвоїти нелегку науку лояльності.

Таврической губерни // Державний архів в Автономній республіці Крим: Анотований реєстр описів. – Т.1. Фонди дорадянського періоду. – Сімферополь, 2007. – С.56.

¹⁰⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. – 1856. – Т.XXX. Отделение второе. – Приложение к №29.284. – С.139.

¹⁰⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния. – СПб., 1849. – Т.XI. – Ч.1. – С.193.

¹¹⁰ ДААРК. - Ф.27. - Оп.13. - Спр.489. - Арк.2.

¹¹¹ Письма Алексея Ираклиевича Левшина к князю М.С. Воронцову (1828-1846). – С.137.

¹¹² ПСЗРИ. Собрание второе. – 1833. – Т.VII. - №5395. – С.337-338.

Пенитенциарное дело в Азовской Пальмире: Бердянский тюремный замок (1885 – 1919 гг.)

Карпенко В. А.

История Бердянского тюремного замка начинается с XIX века, когда интенсивно осваивались земли Южной Украины. Тысячи переселенцев, беглых крестьян, купцов, колонистов, устремившихся в Таврию, строили новые города, села, развивая хозяйство края...

Пенитенциарное дело в Азовской Пальмире: Бердянский тюремный замок (1885 – 1919 гг.)

История Бердянского тюремного замка начинается с XIX века, когда интенсивно осваивались земли Южной Украины. Тысячи переселенцев, беглых крестьян, купцов, колонистов, устремившихся в Таврию, строили новые города, села, развивая хозяйство края.

В Таврическую губернию, в том числе, входили города, представляющие нынешнюю Запорожскую область: Бердянск, Мелитополь, Орехов. Указанные города были центрами уездов – административно-территориальных единиц в составе губернии, поэтому в связи с ростом населения, возникла необходимость строительства тюремных замков и присутственных мест для исполнения функций государства. Присутственными местами в XIX веке называли государственные правительственные учреждения, например, такие как суд, полиция, гауптвахта.

С начала XIX века правительство императора Александра I под влиянием европейцев начало проводить унификацию тюремных помещений для создания более гуманных условий для арестантов. Так, например, в Циркуляре Таврическому гражданскому Губернатору доводилось: «21 декабря 1811 года циркулярным предписанием постановлены некоторые правила для составления смет и планов таковым помещениям сообразно числу арестантов»¹, а так же 27 марта 1823 г: «Размещение арестантов без стеснения и разделения для обоего пола и соответствующей степени преступлений...»².

Строительство тюремных замков и присутственных мест требовали больших денежных вложений, и правительство решило привлечь для этих целей частный капитал. В письме Управления Новороссийского и Бессарабского генерал – губернатора от 24 апреля 1851 года сказано: «...Комиссия сделала на основании примечания к 81 ст.2 параграфа к 12т. Законов, вызов - не пожелает ли кто из частных лиц построить эти здания на свой счет, для отдачи потом в наем правительству»³. Губернская строительная комиссия назначала торги, объявления о них печатались в крупных газетах, таких как «Одесские ведомости» или в Санкт – Петербургских «Ведомостях» - в современном понимании назначался тендер⁴.

Смета на строительство тюремного замка в Бердянске составляла 48541 руб. 71 коп. Подрядчиком строительства тюрем и присутственных мест в Таврической губернии стал Одесский первой гильдии купец Гранов Кива Яковлевич, который обязался построить тюремный замок в Бердянске на 75 человек за вышеуказанную сумму⁵. Правительством выдвигались следующие

кондиции (требования) на отдачу подряда на строительство тюрьмы, с выгодной для казны суммой: 1. Строительство согласно плана и сметы; 2. Квалификация рабочих «здорового и сильного сложения... не было беспаспортных и бродяг»; 3. Качество строительных материалов; 4. Все расходы на попечение и ответственность подрядчика; 4. Обеспечение материалами со дня заключения контракта; 5. Ответственность за социальную сферу работников: одежда, обувь, «свежая и сытная пища»; 6. Правильное хранение стройматериалов; 7. Неукоснительное исполнение условий контракта⁶.

Поскольку, в соответствии с законом от 20 апреля 1843 года о постройке частными лицами зданий для присутственных мест и тюрем, разрешалось выдавать частным лицам ссуды под залог имущества, то купец Гранов в различных городах Таврической губернии брал ссуды. В Бердянске в 1860 году он взял ссуду на 10 тысяч рублей, предоставив залоговое свидетельство на дом вдовы Бирнбаум со страховым полисом оцененным на ту же сумму⁷. По контракту, заключенному с губернской комиссией от 23 сентября 1859 года, Гранов обязывался окончить строительство в 1861 году⁸. Но, как это часто бывает, купец оказался мошенником – он был предан военному суду в Киеве за злоупотребления, по поставкам продовольствия и других товаров в бывшую Крымскую войну.

Министр внутренних дел в письме Таврическому губернатору указал о несостоятельности подрядчика строительства тюремных замков по Таврической губернии, мошенничестве Гранова (брал ссуды и у других купцов), казенный долг, которого составил 11000 рублей и продаже его имущества на возмещение убытков. Согласно резолюции Таврического губернского правления от 29 ноября 1883 года: «...и взыскания имущества Гранова числящихся на него долгов недостроенных тюремных зданий». Правительство достроило за его счет лишь Симферопольскую тюрьму⁹.

До строительства тюремных замков в городах Таврической губернии, властями использовалась аренда помещений для содержания арестантов. В Бердянске помещение тюрьмы расположилось в домовладениях Славской и Соколовского. В донесении Таврического губернатора за октябрь 1883 г. говорилось: «Помещение занимаемое острогом (старое название тюрьмы – Авт.) столь ветхо, что никакая охрана не в состоянии устранить побег... с 22 на 23 бежало 4 арестанта через пролом... в связи с этим разрешаю увеличить караул на 1 пост до перевода тюрьмы в другое место»¹⁰. В таком же донесении в Главное тюремное управление от 17 апреля 1885 года указывалось: «у арестантов в тюремном помещении Славской не было бани, водили 2 раза в месяц в торговые бани. Арестантов 90 человек»¹¹. Поскольку вопрос

¹ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.104. – Л.1.

² Там же. – Л.2.

³ ГААРК. Ф.27. – Д.663. – Л.1.

⁴ Там же. – Л.5.

⁵ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1215. – Л.237.

⁶ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1495. – Л.36.

⁷ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1049. – Л.170.

⁸ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1215. – Л.1164.

⁹ Там же. – Л.1181.

¹⁰ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1604. – Л.134.

¹¹ Там же. – Л.225.

строительства тюремного замка в Бердянске не был решен, а денег на его строительство не было, Таврическое губернское правление решает: «нанять более удобные и прочные помещения на продолжительное время ... с условием, что владелец не имеет права изъявлять каких либо претензий на досрочный вывод»¹².

Среди построек города Бердянский тюремный комитет остановил свой выбор на помещениях итальянского подданного Николая Дерио.

Резолюция Таврического губернского правления гласила: «предварительные условия о найме у итальянского подданного Николая Дерио, на Садовой (совр. улица Свободы) в 9 квартале, заключается в следующих постройках:

одноэтажный дом с особым коридором, каменный флигель, двухэтажный амбар с фасадом на улицу, одноэтажный амбар с отделениями»¹³.

Дерио обязался перестроить, здание и отдать на 12 лет в аренду, считая от 15 сентября 1883 года с оплатою 4500 рублей в год¹⁴.

Был и другой претендент на сдачу в наем дома под тюрьму - это австрийский подданный купец Драшкович, который предлагал свое имение далее центра на Воронцовской (совр. улица Коммунаров), но ему было отказано. Так же предлагали свои услуги домовладельцы Славская и Соколовский, которые сдавали помещения под «старой тюрьмой»¹⁵.

Учитывая то, что аренда помещений под тюремный замок выходила государству в «круглую сумму», то было решено приобрести весь комплекс помещений с дальнейшей перестройкой. Главное тюремное управление МВД в декабре 1883 г. уведомляло Таврического губернатора: «считаю долгом просить ...к содействию по приобретению дома у Дерио за 25 тысяч рублей». Николай Дерио соглашается на указанную сумму и дает подписку - обязательство о продаже дома¹⁶.

1884г. в Таганрогском нотариальном архиве был заверен договор между начальником города и порта П.П. Шмидтом (отец руководителя Севастопольского восстания матросов в 1905 году Петра Шмидта – Авт.) и итальянским подданным Николаем Дерио о продаже принадлежащих ему помещений на улице Садовой (современная улица Свободы, ее часть от рынка в сторону Пролетарского проспекта – Авт.) в городе Бердянске под тюремный замок¹⁷.

В реконструированном помещении «новой тюрьмы» имелись баня, больница, мастерская, контора, квартира смотрителя (начальника тюрьмы) и

прочее. В донесении губернатора в Главное тюремное управление от 16 ноября 1885 года было сказано, что тюремный замок готов к эксплуатации¹⁸.

Таким образом, в самом центре города появился новый тюремный замок, соответствующий всем правилам и условиям содержания арестантов.

С 1885 года тюремный замок в Бердянске благоустраивался, но всегда возникал вопрос финансирования, особенно в той его части «за чей счет», т. е. государственный или местного самоуправления. Так начальник города и порта отчитывался перед губернским правлением за покупку для тюрьмы термометра, просил о выделении денег на «свистки на изготовление которых необходимо 60 копеек, требуются для постов военного караула при Бердянском тюремном замке»¹⁹.

А вот в ходатайстве по устройству освещения в арестантском дворе и женском отделении Бердянской тюрьмы было отказано губернским инженером поскольку: «в силу о 13 ст. XVV т. уст. «О содержанию под стражею», освещение тюрьмы, снабжение фонарями и лампами ложиться на обязанность города...»²⁰.

В том же 1885 году в тюремное ведомство внедрялся новый устав о гарнизонной службе: «по содержанию и приспособлению караульных помещений при тюрьмах от 13 ноября за № 9485»²¹.

Караульные помещения создавались в соответствии с «приказом г.Военного министра по Главному штабу от 12 сентября 1884 г. за № 278 объявленных для руководства военному ведомству»²².

Строительное отделение Таврического губернского правления выделило сумму для устройства караульного помещения: Бердянскому тюремному замку – 45 руб. 10 копеек²³. В соответствии с циркуляром караульное помещение тюрьмы должно состоять:

1) Помещение для нижних чинов караула; особую комнату для начальника караула; помещение для сторожа; отхожие места; гауптвахта: с помещением для арестованных офицеров, отдельное помещение и не менее 2 – х карцеров для нижних чинов.

2) Должны находиться: термометр, фонари и лампы... списки печатей от сундуков и кладовых; книги для записывания на гауптвахту, инструкция, планы, табель.

В помещении для нижних чинов: нары для отдыха, скамьи для сидения, стойки для ружей.

В помещении для караульного офицера: два стола, диван и кожаная подушка, кресло, два стула, графин для воды и стакан.

¹² Там же. – Л.124.

¹³ Там же. – Л.28.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. – Л.144.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1734. – Л.62.

²⁰ Там же. – Л.57.

²¹ Там же. – Л.1.

²² Там же.

²³ Там же. – Л.2.

Для каждого наружного поста: два постовых тулупа, две пары сапог, валенки.

Каждый часовой, как наружный, так и внутренний должен быть снабжен свистком.

В каждой арестантской комнате должны быть: нары, вешалки и полки, кадка для воды с ковшом, поставлена на особой скамье, ночью – параша.

Для уборки караульного помещений: метлы, топоры, лопата, песок для лестницы, дрова для отопления и материалы для освещения²⁴.

В 1898 году начальник Бердянского тюремного замка Дубский докладывал губернатору об устройстве асфальтового тротуара в введенном ему учреждении²⁵.

Для удовлетворения духовных потребностей арестантов 15 февраля 1892 года с благословления епископа Таврического и Симферопольского в Бердянском тюремном замке освящена церковь во имя святого благоверного Великого князя Александра Невского. Помещение церкви было устроено в бывшей мастерской, рассчитано на 200 человек²⁶.

Для ремонта помещений тюрьмы и вывоза нечистот использовался подряд частных лиц – вывоз золы, вставка стекол, очистка печи. Так в пояснительной записке в Таврическое губернскоеправление, в строительное отделение показаны расходы на вывоз нечистот: «в последние три года израсходовано 354 руб. – 1900 – 150 руб., 1901 – 150 руб., в настоящем 94 руб., дополнительного кредита не требуется»²⁷.

А вот такие услуги, как стирка белья, производились исключительно женщинами – арестантками. Это мы наблюдаем по рапорту начальника тюремного замка от 30 июня 1901 года, который проситправление об устройстве калитки для сообщения с женским двором: «относить мокре белье в особенности в зимнее время является крайне неудобным и замедляет работу»²⁸.

По мере физического и морального износа помещений тюрьмы, к началу XX века администрация начинает переписку с губернскимправлением и Главным тюремным управлением о строительстве нового помещения – двухэтажного флигеля. В начале Главное тюремное управление не желало финансировать строительство, считая возможным дальнейшую эксплуатацию старого флигеля. Аргументы чиновников были следующими: Бердянская тюрьма приспособлена на 150 человек, а среднесуточный состав в последние три года не превышал 80 человек²⁹.

Но в защиту улучшения условий содержания заключенных стал попечительный о тюрьмах комитет (Бердянское отделение), из журнала

которого мы можем почти полностью воссоздать описание Бердянского тюремного замка в начале XX века. Приводим запись от 27 марта 1900 года: «на мужском дворе в фасадном двухэтажном доме на верхнем этаже находится церковь и небольшая комната для школы, а в нижнем – помещения для привратников, для свиданий с арестантами, контора начальника тюрьмы и одна небольшая комната для мастерских. Во внутреннем небольшом 2-х этажном доме – находится мужская больница и аптека. Для помещения арестантов – мужчин в этом дворе главный одноэтажный корпус, состоящий из трех довольно обширных камер (№1,2,3) в которых можно разместить от 58 до 84 человек, кроме этого в этом же корпусе находятся три миниатюрные камеры для одиночного заключения и карцер. В этом же дворе находится и упомянутый флигель. На женском дворе имеются два небольших размеров одноэтажных домов; в одном из них помещается большая часть тюремных надзирателей и кухня для них, а в других по одной комнате для женщин – арестантов, две больницы им, для надзирательницы и для части надзирателей. Из этого перечня помещений может быть размещено до 80 человек, а не 150 как полагает контрольная палата... для несовершеннолетних и малолетних помещений совсем не имеется... поневоле должны помещаться с взрослыми арестантами. Резолюция – просить г. начальника губернии о возобновлении ходатайства о строительстве нового флигеля».

Ходатайство возымело свои результаты: план и смета строительства были утверждены, согласно требованиям флигель должен заключать следующие помещения: одну камеру для малолетних, две камеры для несовершеннолетних, камеру для военных, камеру для привилегированных, три камеры для секретных, кухню, баню, прачечную, кладовую с погребом для хранения съестных припасов. Флигель должен иметь в длину 15 сажень (сажень – 2,1336 м – Авт.), ширину – 3 сажени, высота с карнизами 3 ½ сажени. В особую комиссию для наблюдения за постройкой флигеля назначен Бердянский городской архитектор Торов и заместитель городского головы Ломакин³⁰.

В начале марта 1903 года новый тюремный флигель был построен³¹.

По мере «накала» политической борьбы во всей империи, а Бердянск не был исключением, росло количество политических осужденных, которые согласно правилам должны содержаться отдельно. В 1909 году губернатор направляет губернского архитектора Беккера для переустройства Бердянской тюрьмы, устройства в ней внутренних отхожих мест и лазаретов при больнице, а так же отдельного двора для политзаключенных. Стоимость реконструкции – 3137 рублей 93 копейки. Однако, ремонт тюрьмы был отложен по привычной для нас причине (в связи с отсутствием средств) до 1910 года³². Даже не в самые кризисные для империи годы, для таких учреждений катастрофически не хватало средств на содержание арестантов, о чем докладывает Бердянское тюремное отделение в Таврическое губернскоеправление 5 октября 1909 года:

²⁴ Там же. – Л.1.

²⁵ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.2690. – Л.19.

²⁶ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.2140. – Л.17.

²⁷ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.3135. – Л.29.

²⁸ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.3003. – Л.14.

²⁹ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.2690. – Л.119.

³⁰ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.3003. – Л.10.

³¹ Там же. – Л.57.

³² ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д. 3860. – Л.14.

«состояние тюрьмы самое печальное: арестанты босы, голы, заедаемы паразитами... Печь совершенно разрушается, штукатурка обваливается, черепица на крыше поползла. Тюремное отделение не получает ассигнование на продовольствие арестантов, директор отделения содержит тюрьму за свой личный счет...на ремонт необходимо ассигновать 800 рублей, на очистку нечистот 300 рублей, на продовольствие до 1200 рублей»³³.

В 1905 году в Бердянске была построена электростанция, в 1907 году бердянцы получили электрическое освещение. Преимущество новых достижений в технике было так же использовано для оснащения в 1909 году Бердянского тюремного замка электрической сигнализацией, на ремонт которой было выделено 25 рублей³⁴.

Выделяемые суммы на ремонт зданий видимо не всегда доходили по назначению, это мы наблюдаем по указанию губернского архитектора 1 июля 1910 года в Бердянское полицейское управление: «Строительное отделение приписывает городскому полицейскому управлению донести ему в самом непродолжительном времени, оправдан ли надлежащими документами аванс в сумме 200 рублей, выданный Полицейским управлением начальнику местной тюрьмы Семенову по ассигновке от 11 января сего года за №4555, на ремонт тюрьмы»³⁵.

Начальником тюрьмы составлялась смета, которая утверждалась губернским правлением³⁶.

Причем расходование кредита на ремонт уездных тюрем подчинено исправникам (глава уездной полиции – Авт.), а в Бердянске местным полицмейстером (начальником городской полиции – Авт.). А губернаторы, согласно с заключением местных строительных отделений устанавливали нормальные суммы ежегодного отпуска на ремонт каждой тюрьмы, с сохранением запасного фонда для удовлетворения экстренных и непредвиденных потребностей. Расходование этого кредита для уездных тюрем подчинено исправникам, с тем, чтобы последние выдавали деньги начальникам тюрем по мере надобностей: «Выделить на мелочный ремонт тюремных зданий Бердянску – 50 рублей, Мелитополю – 50 и деньги эти перевести в распоряжение местных начальников полиции, требуя от них, чтобы мелочные починки окончились к 1 ноября, с неприменным условием использования арестантского труда»³⁷. В свою очередь губернское строительное отделение в лице Вице – губернатора требовало: «Начальникам тюрем представить авансовые счеты с оправдательными документами в израсходовании не ремонт тюрьмы»³⁸.

³³ Там же. – Л.22.

³⁴ Там же. – Л.8.

³⁵ Там же. – Л.41.

³⁶ Там же. – Л.15.

³⁷ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.4000. – Л.5.

³⁸ Там же. – Л.17.

Деньги в губернию направлялись из Министерства юстиции и находящимся при нем Главном тюремном управлении: Таврическому губернатору – «Потребная сумма на переустройство Бердянского тюремного замка 2900 рублей переводится в распоряжение Вашего превосходительства»³⁹.

По всей видимости, из - за неудовлетворительного руководства и, в современном понимании, расходования бюджетных средств начальник Бердянского тюремного замка Семенов был снят с должности в июле 1910 года. Новый начальник – Иван Матвеевич Верниковский рапортом от 14 июля 1910 года в Таврическое губернскоеправление докладывал: «Принятая мною тюрьма находится в жалком состоянии, не говоря о достаточности сил, которыми я располагаю по охране таковой (всего 14 надзирателей)... многие камеры и тюремные ворота не имеют замков, церковь и контора не имеют замков... во многих комнатах не имеется не только стекол, но и самих оконных рам», ходотайствуя об авансе – 75 рублей. Новый начальник буквально «завалил» губернскоеправление просьбами о финансовой помощи: «с наступлением осеннего дождливого периода в больнице, в церкви, в надзирательском корпусе образовалась течь... прошу выдать 150 рублей». - Резолюция на рапорте была такой: «выдать 150 рублей»⁴⁰.

Кроме ремонтных работ необходимо было оплачивать за воду для мойки белья и полов, приобретать метлы, швабры, дезинфицирующие средства⁴¹.

Подряд на ремонт тюремного замка заключил некий Михаил Курбатов, с которым он успешно справился: согласно акта от 19 декабря 1910 года, подписанного городским инженером В.А. Дракиным и начальником тюрьмы И.Верниковским: «Исправлена крыша в здании начальника тюрьмы, церкви, старого корпуса больницы, части надзирательского флигеля...». За три года отпущено на ремонты зданий Бердянской тюрьмы: 1908 г.- 2665 р., 1909 – 1268р.25 коп., 1910 – 3098 р. 70 коп.⁴².

В каждой тюрьме и по сегодняшний день для нарушителей режима содержания устраиваются карцеры.

В 1911 году Главное тюремное управление Министерства юстиции, получая донесения из губернских тюремных инспекций, было обеспокоено условиями содержания и отношением к заключенным, в связи с чем была отправлено указание губернаторам, градоначальникам, и начальникам областей: «в некоторых местах заключения не имеется вовсе карцеров или существующие не удовлетворяют своему назначению по санитарным условиям». Указывалось, что обмораживались ноги, мужчины помещались с женщинами, с туберкулезными больными, без горячей пищи более 3-х дней, оставались без наблюдения. Выдвигалось требование: устройства нужного количества карцеров, заключенные перед помещением должны осматриваться врачом, соответствующие санитарные условия, получение горячей пищи.

³⁹ Там же. – Л.2.

⁴⁰ Там же. – Л.51.

⁴¹ Там же. – Л.60.

⁴² Там же. – Л.81.

Размеры карцера – не менее 4 аршин (71, 12 см – Авт.) в длину, 3 аршина в ширину, 3 ½ аршина в высоту. Надлежащего отопления, вентиляции, окна размером 1 на 1 аршин, полы асфальтированные или бетонные. Обстановка карцера: привинченная лежанка и ведра «параша». Подписал начальник Главного тюремного управления Хрулев. Но такие условия содержания были явно не в Бердянске, в соответствии акта Таврической губернской инспекции от 9 декабря 1911 года: «в Бердянской уездной тюрьме 1 карцер мужской, 1 женский, соответствуют требованиям санитарии»⁴³.

В других уездных городах строительство тюремных замков и присутственных мест происходило также на основе подряда.

В 1832 году в городе Орехове Екатеринославским купцом 2 гильдии Тимофеем Ивановым был построен Тюремный замок и гауптвахта по контрактам 1823 – 1824 года, однако чиновники не спешили расплачиваться с подрядчиком. В связи с этим Иванов написал жалобу императору, которая была удовлетворена соответствующим указом⁴⁴.

В городе Мелитополе, аналогично Бердянску, помещение «старой тюрьмы» арендовали у домовладельцев. Таврический губернатор писал в своем донесении в Главное тюремное управление: «нанимаемая для тюрьмы в Мелитополе у домовладельца Уткина постройки в населенной части города, окнами на базар... лишают всякой возможности надлежащего наблюдения за арестантами...»⁴⁵. Из найденных мест под постройку нового тюремного замка в городе Мелитополе более всего подошло здание хлебного магазина. Однако этот магазин стоял на земле государственных крестьян села Кизияр (Ново-Александровки), которые требовали за нее 900 рублей. Правительство удовлетворило требование крестьян, деньги были уплачены, объявлены торги на производство работ по переустройству магазина под тюрьму. В 1885 году Мелитопольский тюремный замок был введен в эксплуатацию⁴⁶.

В Мелитопольском тюремном замке в 1904 году были оборудованы мастерские, для которых построили целое здание, стоимостью 1200 рублей. В мастерских занимались сапожными, портняжными, столярными и другими ремеслами. По указанию Главного тюремного управления: «постройка здания мастерских была произведена, по возможности арестантским трудом»⁴⁷. (50).

Хотелось бы отметить, что вышеуказанные суммы в XIX – начале XX веков были довольно «внушительными». Для примера до 1914 года курица в среднем стоила 30 копеек, 1фунт мяса 12 копеек, корову можно было купить за 9 рублей. А в рассматриваемом нами периоде XIX века деньги стоили еще дороже⁴⁸.

⁴³ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.4422. – Л.11.

⁴⁴ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.34 – Л.440.

⁴⁵ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.1499 – Л.213.

⁴⁶ Там же. – Л.247.

⁴⁷ ГААРК. Ф.27. – Оп.13. – Д.3307. – Л.2.

⁴⁸ Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохранних установ в Україні у XIX – на початку ХХ ст.. – К., 2007. – С.69.

В Таврических тюремных замках отбывали наказание представители многих преступных профессий: «маравихеры» – карманники, «мокрушники» – убийцы, «блиноводели» – фальшивомонетчики, «фармазоны» – продавцы стекляшек под видом бриллиантов, «паханы» – скупщики краденого, «когольцы» – дачные воры, «от сохи на время» - невинно осужденные, «шпаны» и «кувыркалы» - мелкие преступники недостойные внимания. Выделялись рецидивисты, так называемые «Иваны»⁴⁹.

Среди известных людей, которые отбывали наказание в Бердянском тюремном замке были городской голова К. Константинов, осужденный за оскорбление судьи на один месяц⁵⁰.

М.Герасименко в своей книге « Батька Махно: мемуары белогвардейца » изданной в 1928 году, указывает, что легендарный Н.И.Махно в начале 1906 года ограбил с тройным убийством Бердянское уездное казначейство. Один из участников преступления выдал его. До суда Н.Махно содержался в Бердянской тюрьме, откуда попал на каторгу⁵¹. Но историки пока не подтверждают этих утверждений⁵².

Ценные для нас воспоминания о своем пребывании в Бердянской тюрьме оставил бухгалтер экспортной конторы «Луи Дрейфус и К» Рафаил Кабо (1886 – 1957 гг.), который возглавил социал-демократическую организацию (меньшевиков) в городе Бердянске⁵³. В конце 1903 года за агитацию среди рабочих бердянских заводов Р. Кабо был арестован и в течении 10 месяцев находился в Бердянской городской тюрьме. После освобождения Р. Кабо продолжает революционную деятельность на юге России. В 1907 году Р. Кабо вновь арестован в Твери и отправлен отбывать срок в Бердянский тюремный замок. После революции Р. Кабо стал профессором, создателем социально-культурной географии.

Р. Кабо описывает условия содержания в тюрьме: « Один день был похож на другой: утренняя поверка, затем чай, вернее кипяток в бачке с куском ржаного хлеба, после того скучный тюремный обед. Обед состоял из жидких щей, нескольких ложек каши, политых конопляным маслом, затем долгий перерыв до ужина, когда снова повторялось то же меню, но в ухудшенном виде. Вечерняя поверка...Права получать извне передачи я был лишен... Долгое время я не имел права выписывать на свои деньги чай и сахар. Тюремная пища составляла единственное мое питание. Выручал хлебный паек, весивший два с половиной фунта. Он был хорошо испечен и очень вкусен... Во время масленицы, накануне великого поста тюремная кухня расщедрилась: на второе мне принесли миску наполненную макаронами с творогом...По старинному

⁴⁹ ГАЗО. Ф.Р. – 611. - Оп.4. – Д.33. – Л.27.

⁵⁰ «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.). – Бердянськ – Таганрог, 2007. – С.370.

⁵¹ Герасименко К. Батько Махно: мемуари белогвардейца. – М., 1928. – С.14.

⁵² Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольний Бердянськ»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя, 2007. – С.41.

⁵³ Бердянську – 180: К 180 – летию основания г.Бердянска. – Бердянськ, 2007. – С.45.

обычно перед пасхой добрые люди приносили в тюрьму для заключенных дары: куличи, пасхи, крашенные яйца, колбасы. Все это в присутствии тюремного старосты распределялось между заключенными. Так как тюрьма была небольшая, а добрых людей в городе было много, то на долю каждого приходилось значительное количество всякого добра. К вечеру моя койка была завалена вкусными вещами...

Я находился с ними (т.е. с товарищами политзаключенными – Авт.) в тесном общении через уголовных арестантов, уносивших парашу»⁵⁴.

Политические заключенные объявляли голодовки, обструкции, выдвигая требования: встречи с прокурором, права переписки, книг, перевода с одиночных камер в общие камеры, прогулок и т.д.: «К вечеру нам объявили, что те требования «которые не противоречат закону» удовлетворены, обструкция закончилась нашей победой...»⁵⁵.

Условия содержания в тюрьме не способствовали «оздоровлению»: «В начале декабря 1904 года меня (Р.Кабо) выпустили из Бердянской тюрьмы после 10 месячного заключения под надзор полиции до окончательного решения моего дела... Тюрьма повлияла на мое здоровье, и поэтому достаточно было первой простуды, чтобы я заболел плевритом»⁵⁶.

До начала XX века тюрьмы управлялись Министерством внутренних дел, в состав которого входило Главное тюремное управление, затем Главное тюремное управление было передано в состав Министерства юстиции, которому подчинялось губернское правление, затем по иерархии управления стоял полицмейстер, и в последнюю очередь начальник тюремного замка. Большую роль играли местные общественные организации, такие как Бердянский или Мелитопольский попечительский о тюрьмах комитет.

Исходя из выше сказанного, следует акцентировать внимание на следующих моментах истории тюремной системы до 1917 года:

Для строительства новых тюрем и присутственных мест царское правительство привлекало частных инвесторов, что было взаимовыгодно (почему бы не перенять этот опыт для улучшения условий содержания осужденных и строительства помещений для уголовно – исполнительных инспекций?).

Руководство тюрьмами губерний осуществлялось непосредственно губернатором, с обязательным посещением их во время его визита в город. (Кто и когда из глав областных администраций посещал наши пенитенциарные учреждения?)

Открытость тюрем для общественности, огромную роль при этом играли местные попечительские о тюрьмах комитеты. Например, благодаря Бердянскому попечительскому комитету выкуплено здание для новой тюрьмы, улучшились условия содержания осужденных, для них строились новые

⁵⁴ Владимир Кабо. Рафаил Кабо. Елена Кабо. Впереди - огни. Воспоминания. – Канберра: Алчеринга, 2006. – С.35.

⁵⁵ Там же. - С.36.

⁵⁶ Там же. - С.37.

помещения, устраивались благотворительные концерты со сбором средств. Эффективно функционировал в Бердянске «адмиральный попечительный о тюрьмах комитет». Руководил комитетом предводитель дворянства Бердянского уезда, бывший городской голова В. Гаевский⁵⁷.

После отречения российского императора Николая II было сформировано Временное правительство, министром юстиции был назначен А.Ф.Керенский. Александр Федорович очень любил говорить речи и рассыпать циркуляры, которые негативно отображались на всей системе правосудия и государственного управления⁵⁸. Подписанные циркуляры, то ли от полного не знания жизни, то ли от «революционного зуда», новоиспеченным министром вносили весомый вклад в развал государства. Содержание их сводилось к следующему: «те из заключенных в тюрьмах, которые изъявят желание искупить свой грех и заслужить прощение на полях браны, немедленно подлежать передаче подлежащему воинскому начальнику для направления таковых в войска». Как только этот циркуляр стал известен в тюрьмах, почти все арестанты изъявили желание «пролить кровь за революцию»⁵⁹. Само собой, попав на свободу они занялись своим «делом». Когда были освобождены мужчины, женщины – арестантки заявили протест. Они так же хотели «искупить свой грех». По этому поводу был запрос в Министерство юстиции, которое разъяснило, что действие указанного циркуляра распространяется и на женщин, причем последние подлежат к зачислению к сестрам милосердия⁶⁰. Можно легко себе представить, какой ценный материал представляли для армии «сестры» - уголовницы Керенского.

По Главному тюремному управлению приходили циркуляры, лишающие права надевать на буйных арестантов, отказывающихся исполнять тюремные правила, кандалы и заключать их в виде наказания в карцер, из тех соображений, что эти «меры лишь озлобляют, а не исправляют», почему во всех этих случаях рекомендовалось прибегать лишь к уговорам и аппеляции к совести совершивших проступок.

В результате этих циркуляров, арестанты, главный контингент которых составлял из быстро возвращавшихся в тюрьму «добровольцев», желавших «искупить свой грех» и глотнувших на свободе «революционного воздуха», отказались совершенно повиноваться тюремной власти, очевидно потому, что не все начальники тюрем и тюремные надзиратели были одарены ораторскими дарованиями и не могли убедить бесчинствующих и вызвать пламенными речами слезы раскаяния⁶¹. Один из чиновников, заместитель прокурора Н. Плешко, по обязанностям службы посещавший тюрьмы вспоминал: «В тюрьме делалось, что – то невообразимое: страж – привратник не был вооружен,

⁵⁷ «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 – 1893 рр.). – Бердянськ – Невинномиськ, 2007. – С.331.

⁵⁸ Архів Руської революції. - М., 1991. – Т.9/10. – С.204.

⁵⁹ Там же. – С.204.

⁶⁰ Там же. – С.204.

⁶¹ Там же. – С.205.

арестантские камеры не запирались, и арестанты свободно расхаживали друг к другу в гости, и при желании, легко, конечно могли сговариваться, как давать показания у следователя и на суде; арестанты сидели на окнах и вели разговоры с прохожими, завели сапожные и перочинные ножи, играли открыто в карты и т.п. Когда я выразил начальнику тюрьмы свое возмущение по поводу существующих у него в тюрьме порядков, он ответил, что «такова воля арестантов», заявляющих, что всякие стеснительные меры «унижают их достоинство». «Да это ничего», прибавил он в виде утешения, «вот в Ж – ой тюрьме арестанты на днях праздновали свадьбу со спиртными напитками». Не менее двух раз в месяц я должен по закону посещать тюрьму, но посещал я ее гораздо чаще. Я приходил в тюрьму, заходил в камеры вместе с начальником тюрьмы и одним из тюремных надзирателей, быстро, кое – как, насколько позволяла обстановка, опрашивал арестантов, которые держались со мною с глазу на глаз относительно спокойно, а как только я двигался к двери и скрывался за ней в коридор, вслед мне неслись из камер невероятные крики, стук и площадная брань. Та же картина повторялась и в следующей камере, и, когда я, произведя осмотр, выходил из тюрьмы, вся тюрьма гудела, стонала и положительно тонула в море матерной браны... Прошло немного времени, в тюрьме произошел бунт. Арестанты требовали открытия камер, ворвались в контору тюрьмы, вооружились хранящимися там винтовками, и, убив двух надзирателей, бежали, в количестве 12 человек.

Узнав о случившемся, я дал знать милиции (с февраля 1917 года полиция была упразднена, новая правоохранительная структура стала называться милицией – Авт.) и вслед за тем немедленно же явился в тюрьму. Там я застал начальника милиции и уездного комиссара (представитель Временного правительства на местах – Авт.). Последний стоял в одной из камер и, называя арестантов «товарищами», укорял их, призывая к «революционной совести». Арестанты его не слушали, хохотали и ругали со всей силою арестантского жаргона...»⁶².

Благодаря «птенцам Керенского» (так называли уголовников, освобожденных из тюрем – Авт.) по всей стране начался безудержный разгул грабежей, убийств, налетов на квартиры. Обыватель остался один на один с преступным миром, и пришлось создавать комитеты домовой обороны.

Беспорядок в государственном управлении, разгон полиции, увольнение профессиональных юристов из суда, беспорядки в тюрьмах, армии – результат двоевластия в стране и непрофессиональных действий временного правительства, которое впоследствии возглавит А.Ф.Керенский. Немудрено, что самая экстремистская партия большевиков – коммунистов так легко захватила власть, развязав Гражданскую войну.

В годы Гражданской войны Бердянский тюремный замок использовался в основном для подавления своих политических соперников противоборствующими сторонами. А вот «судьбу» Бердянского тюремного

замка «решил» в октябре 1919 года легендарный Нестор Иванович Махно. Сначала махновцы выпустили с Бердянской тюрьмы всех заключенных, в том числе и уголовных, что негативно отразилось на криминогенной обстановке города. Анархист В.Волин вспоминал: «В Бердянске на глазах огромной толпы людей была подорвана тюрьма, и население так же брало участие в ее разрушении»⁶³. Командой подрывников командовал Алексей Чубенко. Подрывали тюрьмы специальным способом, чтобы не разрушать много кирпича, для дальнейшего его использования в хозяйстве. Тюремный кирпич отдавали бесплатно всем желающим. Этим достигался пропагандистский эффект участия населения в разрушении тюрьмы⁶⁴.

Махновцы разрушали тюремные замки согласно своей анархистской доктрины. Декларация революционной повстанческой армии Украины (махновской) заявляла: «Правосудие должно представлять собой живой, творческий акт общества и справедливости... Поэтому никакие омертвельные формы правосудия – судебные учреждения, революционные трибуналы, полицейские или милиционные структуры, чрезвычайки, тюрьмы и все другое старое бесплодное и ненужное тряпье – все это должно отпасть само собой и исчезнуть при первом вздохе свободной жизни, при первых шагах свободной и живой общественно – хозяйственной организации»⁶⁵. На принятие решений по разрушению тюрем накладывалась личная позиция Нестора Махно. Ликвидация тюрем совсем не означала начала эры безнаказанности для преступников, просто в системе правовых норм махновцев лишение свободы считалось недостойным человека наказанием. Грабителей и бандитов теперь просто ждала смертная казнь, к тому же достаточно быстрая⁶⁶.

После окончательного установления коммунистической диктатуры на Запорожской земле, в Бердянске была образована новая тюрьма. По словам запорожских историков В.Чопа и И.Лымана: «Вновь изготовленные решетки и достаточное количество охранников помогали коммунистам создавать тюрьмы где угодно»⁶⁷. Но это уже другая история, впереди были ужасы ГУЛАГА.

⁶³ Волин В.М. Неизвестная революция. 1917 – 1921 гг.. – М., 2005. – С.458.

⁶⁴ Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольний Бердянськ»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя, 2007. – С.197.

⁶⁵ Там же. – С.206.

⁶⁶ Там же. – С.197.

⁶⁷ Там же. – С.274.

⁶² Там же. – С.205.

Автори збірника

**КРАВЧУК
Павло Павлович**

начальник сектору соціально-виховної та психологічної роботи УДДУ ПВП у Запорізькій області, в органах кримінально-виконавчої системи з 2000 року, історик за освітою.

**КАРПЕНКО
Володимир Анатолійович**

начальник Бердянського міськрайонного відділу кримінально-виконавчої інспекції, в органах кримінально-виконавчої системи з 1997 року, історик за освітою.

*Збірник виданий
за фінансової та технічної підтримки
християнської громади
«Світло Пробудження»*

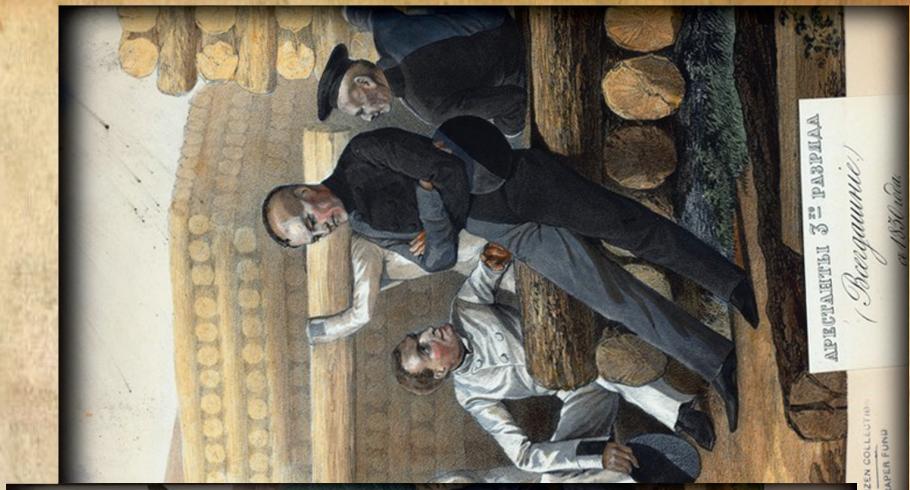
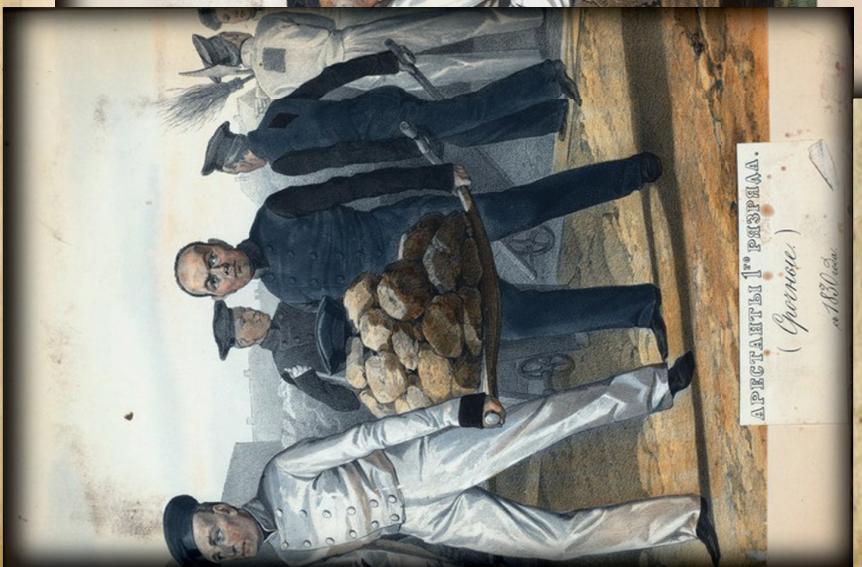
З історії місць ув'язнення Запорізького регіону / Карпенко В.А., Кравчук П.П.. –
Запоріжжя: Сектор СВПР УДДУ ПВП у Запорізькій області, 2010. – 38 с..

ЗМІСТ

Начальна історія тюремної справи в Запорізькому регіоні (П. Кравчук) 5

Пенитенциарное дело в Азовской Пальмире:

Бердянский тюремный замок, 1885 – 1919 гг. (В. Карпенко) 21

*Викопіювання із загального плану повітового міста Олександрівськ
Катеринославської губернії, знятого у 1848 році топографом
Рокомбольським. Літерою А позначена садиба тюремного замку*

Державний архів Запорізької області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.989. – Арк.147.
(наводиться за фотокопією з архіву Кравчука П.П.)

Винесений у другій половині 1830-х років на східну околицю міста Олександрівський тюремний замок проіснував тут до 1919 року. Місцева інфраструктура сприяла вільному використанню залізничної форми етапування арештантів. Абревіатурую К.Х.С.Ж.Д. позначена Курсько-Харківсько-Севастопольська залізна дорога